

بھگت کبیر تے اوہدے وچار

ڈاکٹر سید اختر جعفری ☆

Abstract:

Baght Kabir was one of those classical poets who created couplets (Doha) in such a language which proved to be origion of Urdu, Punjabi and Pashachi languages. Doha genre is used for the saying of the saints and sages of the ages.

Baght Kabir was efficacious and experienced missionary of Bhagti Movement, impressed by the teachings of Rama Nang, He preached integrity, Humanity, Love for Human beings, Tolerance and respect for every Religion, through his poetry.

Guru Nank the founder of Sikhism in subcontinent was his deciple who promoted his mission and spread the teachings.

Key Words: Classical Punjabi Poetry, Baght Kabir, Ideology, Analysis.

بھگتی تحریک دے اُچ پدھر دے پرچارک، شاعر تے فلاسفر بھگت کبیر ۱۳۹۸ء دے
نیڑے تیڑے پنڈ وارنناسی بنارس وچ پیدا ہوئے پر اوہناں دے جنم بارے بہت ساریاں روایتاں
تے کہانیاں مشہور نیں۔ اک کہانی ایس طرح بیان کیتی جاندی اے پئی کاشی پور وچ اک نکا جیہا بال
چھڑ کنارے جنگل وچ لمی لمی گھاہ اُتے لما پیارور رہیاسی۔ اوس جنگل وچوں اک جولاہے دا گزر ہویا
جیہداناں نوراسی۔ اوس نے بال نوں روندیاں ویکھیا تے گودی چک لیا۔ بال چپ ہو گیا۔ نورے

جولاہے نے جنگل وچ اوہدے ماں پیو، والی وارث نوں لبھیا پر ڈور ڈور تک کسے بندے تے بندے دی ذات دا کوئی کھوج نہ ملیا۔ اخیر اوہ تھک ہار کے بال نوں اپنے گھر لے آیا۔ اوہدی زنانی داناں نعمان سی تے اوہ بے اولاد سی۔ اوہناں نے بال نوں رب دی دین سمجھ کے پالیا تے اوہداناں کبیر رکھیا۔ ایس طرح اوہدی پرورش مسلمان گھرانے وچ ہوئی۔ بھگت کبیر نے اپنے شہداں وچ ایس واقعہ دی تصدیق کیتی اے:

اب ہم اوگت سے چل آئے

اس مایا نے جگ بھرمایا	میرا بھید نہ پائے
نہ میرے جنم نہ گربھ لبیرا	مالک ہوئے دکھلائے
کاشی پور میں جنگل ڈیرا	تہاں جولاہا نے پائے
نہ میرے سنگن دھرن من ناہیں	میں ہوں گیان آپارا
آتم روپ پرگٹ نچ جگ میں	سوئی نام ہمارا
نا میرے ہستی رکت نہیں چرما	ہم تو شبد بر کاشی
دیہہ اپار پار پر شوتم	کہیں کبیر اپناشی (1)

ترجمہ: میں بے حدی دے طبقہ توں ظاہر ہویا۔ دولت نے دنیا نوں انج بھرمایا اے پئی کسے نوں میرا بھیت نہیں معلوم۔ نہ میں پیدا ہویا نہ میں ماں دی لکھ وچ آیا۔ صرف اک بال دی شکل وچ اپنے ظاہر ہون دا تماشا دکھایا۔ کاشی پور دے ویران جنگل وچ ڈیرا لایا سی۔ جولاہے دی نظر پے گئی۔ اوہ گھریں چک لیا یا۔ اسمان تے زمین میرے نہیں۔ میں اپار اتے حدوں ودھ گیان ہاں۔ اپنی اصل ہستی وچ مکمل روپ نال ظاہر ہاں ایہو میرا ناں اے۔ ہڈی، لہو، چمڑے دا میرے نال کوئی سمبندھ نہیں یعنی میں جسمانی یا مادی نہیں آں۔ میں صرف شبد پر کاشی آں۔ میں پر شوتم حقیقی ذات ہاں۔ میں لافانی کبیر ہاں۔

بہت ساریاں کتاباں وچ لکھیا اے پئی بھگت کبیر دا جنم 1455ء بکرمی جیٹھ مہینے دی بارش وچ ہو یا۔ جویں اوہناں دے اک چیلے شری ہری داس جی سادھو نے اپنی کتاب وچ لکھیا اے:

چودہ سو پچپن کے سمت چندر باریک ٹھاٹھ ٹھئے
 جیٹھ ہڈی برسایت کے دن پورن ماشی کے تتھ پرگٹ بھئے
 گھن گرجے اور دامنی دکے ، بودن کے جھڑ لاگ گئے
 ہر تالاب میں مکمل کھلے ، تہاں بھانو کبیر پرکاش بھئے
 گونا لے کر نیرو آ یو ترکھا ونت بھئے

نیرو نعمان ہر تلاء میں پانی پین گئے
 بھئے بس بولی سُندر نعمان من میں تراس بھیا بھاری
 یہ بالک یہاں کس ڈارا بیاہی دا بدھوا ناری (2)

ترجمہ: 1455 سمت بکرمی وچ جیٹھ دے مہینے دی برسایت پورن ماشی سی۔ اوس دن اک وکھرا
 نظارہ ویکھیا۔ بدل گج رہے سن۔ بجلی چمک رہی سی۔ برسات دی جھڑی لگی ہوئی سی۔
 تالاب وچ کنول دے پھل کھڑے ہوئے سن۔ او تھے کبیر صاحب سورج وانگن چمک رہے
 سن۔ نوراجولا ہاپنی زنانی نعمان نوں لے کے گھر جا رہیا سی۔ پیاس دی شدت سی۔ پانی پینے
 دی نیت نال تالاب ول گیا۔ نعمان بال نوں ویکھ کے ڈر گئی۔ اپنے خاوند نوں پچھیا۔ اس
 بالک نوں اتھے کون سٹ گیا اے۔ ایہہ کسے سہاگن داکم اے یا کسے بیوہ داکم اے۔

بھگت کبیر نے بالپن وچ مسلمان صوفیاں تے ہندو سنتاں، سادھوآں تے جوگیاں دیاں
 محفلاں وچ بہہ کے تعلیم حاصل کیتی۔ ایس لئی اوہ ہندو تے مسلمان دوواں کولوں متاثر سن تے دوواں
 مذہباں دا پالن تے عزت کردے سن۔ اوہناں وچکار کوئی فرق نہیں سمجھدے سن۔ ایس لئی اکثر اپنے
 ہان تے منڈیاں نال مل کے رام نام دا جاپ کردے سن۔ ذرا سیانے ہوئے تے باپ (نورے
 جولاہے) توں کھڈی داکم سکھیا۔ تانا بانا بنن لگ پئے۔ کپڑے دا تھان بنا کے دیکھن لئی بازار لے
 جاندے۔ جو قیمت ہوندی اوس توں ودھ کدی نہ منگدے۔ جو مل وٹ دے ادھی رقم مائی نعمان نوں
 دے دیندے تے باقی دی ادھی فقیراں تے غریباں وچ ونڈ دیندے سن۔

اک دن کپڑے دا تھان لے کے بازار گئے لوکاں نے قیمت پچھی آپ نے پنج نکلے دی۔
 لوکاں نے آکھیا۔ ایس تھان دی قیمت تن نکلے توں کسے صورت ودھ نہیں، پر آپ پنج نکلے اُتے
 اڑے رہے۔ آخر اک بندے نے پنج نکلیاں وچ اوہ تھان خرید لیا تے تھوڑی دُور جا کے جھوٹ بول
 کے اوہی تھان ست نکلیاں وچ وینچ دتا۔ بھگت کبیر ایہہ تماشا ویکھ کے ہسے تے آکھیا:

پانچ نکلے کا دوپٹا ، سات نکلے کو جائے

ساچ کھوں تو مانے ناہیں ، جھوٹے جگ پیتائے

ساچھی بات کبیرا کہیں
 سب کے من سے اترے رہیں (3)

اک دیہاڑے بھگت کبیر بازار وچ کھڑے تھان وینچ رہے سن۔ پئی شہر دے کوتوال نے گھٹ
 قیمت وچ تھان لینا چاہیا۔ آپ عادت موجب اکو جائز قیمت اُتے اڑے رہے۔ کوتوال نے دھمکی دتی
 جے توں مینوں تھان نہ دتا تے میں تینوں شہر وچ رہن نہ دیواں گا۔ آپ نے جواب وچ آکھیا:

کیا میں گھر کا ہو کا پھوریو، مانس ماریو، کیا دھن چوریو
 (4) کیا میں باٹ پرانی ماری، کیا میں تنگی پرانی ناری
 ترجمہ: کیہ میں کسے گھروچ سنھ لائی اے، کسے بندے نوں قتل کیتا یا کسے دامال پڑایا اے، کسے
 دی زمین کھوئی یا راستہ روکیا اے، یا پرانی زنانی ول دیکھیا اے۔
 میں کجھ وی نہیں کیتا۔ فیر توں شہروچوں مینوں کس جرم وچ کڈھ دیویں گا؟ اوس کو تو ال
 نے آپ اُتے جھوٹا مقدمہ بنا دتا۔ پر آپ سچے سن ایس لئی قاضی دی عدالت توں صاف بری ہو گئے۔
 اوس سے آپ نے فرمایا:

جا کو رکھے سائیاں مار سکے نہ کوئے
 (5) بال نہ بانکا کر سکے جو جگ پیری ہوئے
 کتاب ”کبیر جوگ“ وچ لکھیا اے پئی بھگت کبیر جدوں ستاں ور ہیاں دے ہوئے، نورا
 جولاہے نے اسلامی رواج موجب آپ نوں ختنے بہانا چاہیا پر آپ راضی نہ ہوئے۔ کجھ ہندو آں
 تے مسلماناں نے زبردستی پھڑکے آپ نوں تائی اگے بٹھادتا۔ اوس سے آپ نے ہندو آں تے
 مسلماناں نوں اک شبد گاکے سُنایا:

زور ظلم تم کرتے ہو، میں نہ بدوں کا بھائی
 جو خدائے توہی ٹرک کرتے ہے آپ کئی کیوں نہ آئی
 سنت کرائے ترک جو ہونا، عورت کو کیا کہیئے
 اردھ سریری ناری بکھانا تا سوں ہندو رہیئے
 گھال جنیئو باھن ہوا، ناری کیا پھرایا
 وہ جنم کی شندری پرو سے تم پانڈے کیوں کھایا
 ہندو ترک ایک راہ ہے، ستگور بھید بتائی
 کہیں کبیر سُنو بھائی سنتو، رام نہ کہیو خدائی (6)

ترجمہ: تمہیں لوک ہن زبردستی تے ظلم کرن اُتے اُتر آئے او۔ میں تہاڈی گل نہیں مناں گا۔ بے
 رب نوں مسلمان پیدا کرنا منظور ہوندا تے اوہ بندے نوں ختنے کر کے پیدا کردا۔ فیر ہندو
 تے مسلمان وچکار فرق واضح ہو جاندا۔ بے مسلمان مرد دی پچھان ختنہ اے تے تسیں
 زنانی نوں کیہ آکھو گے؟ اوہدا ختنہ نہیں ہوندا۔ کیہ اوہ مسلمان نہیں ہوندا۔ فیر اوس نوں
 تسیں کیہ ہندو آکھو گے۔

ایسے طرح گل وچ جنیئو (زنار) پاکے مرد، ہندو براہمن بن جاندا اے۔ زنانی نوں جنیئو

کیوں نہیں پہناؤندے اوس نوں ہندو کیوں نہیں بناؤندے؟ ایس طرح اوہ جنم جنم دی چوہڑی (شودرنی) رہ جاندی اے، کیہ اوس چوہڑی دے ہتھ داپکا ہو یا کھانا کھا کے تہاڈا دھرم بھر شٹ نہیں ہوندا؟

کبیر کہندا اے بھراؤ تے فقیر و سٹو۔ مینوں میرے گورونے ایہہ بھیت دسیا اے پئی ہندو تے مسلمان دونواں دا اکوراہ اے۔ اوس خالق نوں کوئی رام آکھدا اے تے کوئی خدا کہندا اے۔ ایہہ صرف لفظاں دا ہیر پھیر اے۔ دونواں دا پیدا کرن والا تے پالن والا اکورب اے۔

سارے کاشی پور وچ دھم گچ گئی پئی نورے جولاہے دے گھراک عجیب منڈا پیدا ہو یا اے جیہڑا نہ ہندو اے تے نہ مسلمان۔ اوہ دونواں دی عزت کردا اے تے دونواں نوں سچا من دا اے۔ اوہدے نیڑے دونویں مذہب رب نال ملن دی راہ نیں۔ اوہ شاعر اے ایس لئی شعراں وچ گا کے جواب دیندا اے۔ اوہ فلاسفر اے ایس لئی ہر گل دلیل نال کردا اے۔ اوہدی خوش زبانی تے خوش بیانی وچ جادو اے۔ اوس نے نہ وید تے شاستر پڑھے نیں تے نہ ای قرآن مجید پڑھیا اے پر اوہدے وچار سونے نال توں لائق نہیں۔ اوہ آکھدا اے پئی ہر بندہ فطرت اُتے پیدا ہوندا اے۔ اوہ نہ ہندو ہوندا اے تے نہ مسلمان۔ اوہ جس گھر جنم لیندا اے اوہو مذہب اختیار کر لیندا اے۔ جس ماحول وچ اوہدی پرورش ہوندی اے اوسے طرح دے اوہدے وچار بن جاندا اے۔ اوہ (بھگت کبیر) دو جے صوفیاں تے سنتاں وانگوں اپنے منن والیاں نوں انسانیت دا درس دیندا اے تے انسانیت نوں بندے دی وڈیائی تے خاصیت سمجھدا اے۔ اوہدے نیڑے ذات پات، بھید بھاؤ، اوچ نیچ کوئی چیز نہیں۔ اوہ آکھدا اے پئی ایہہ لوکاں وچ فرق تے نفرت پیدا کردی اے۔ ایسے پاروں اوس نے آکھیا اے:

ذات پات نہ پوچھو سادھ کی، پوچھ لیجے گیان
مول کرد تلوار کا پڑا رہن دیو میان (7)

حقی گل اے پئی فقیر تے سادھو دی کوئی ذات نہیں ہوندی۔ اصل چیز اوہدا علم فن تے گیان ہوندا اے۔ جیہڑا اوہدی شخصیت دا سمہن تے نور ہوندا اے۔ جیہدے نال اوہدی سنگت وچ بیٹھن والیاں دے دل روشن ہو جاندا اے نیں تے روح مہک اٹھدی اے۔ جو ایں اصل تلوار دی قیمت ہوندی اے پر اوہدے اُتے چڑھے ہوئے میان دی کوئی خوبی نہیں ہوندی ایس لئی اوہدا کوئی مل نہیں چکھدا، صرف تلوار دا مل کردا اے۔

بھگت کبیر نے ایس مضمون نوں اپنے کلام راہیں مختلف ڈھنگ تے مختلف لفظاں وچ پیش کیتا اے۔ جیہدے نال ایس موضوع دے بہت سارے کچھ تے شیڈ ساڈے سامنے آ جاندا اے۔ جیویں:

کبیر سنگت سادھ کی بت پرستی کی جیسے جائے
(۸) دُرمت دُور بہاؤنی دیوے سو متی بڑھائے

واصف علی واصف دا قول اے پئی:

”فقیراں تے درویشاں دی محفل وچ اپنا دماغ بند رکھوتے دل کھلا رکھو۔ ایس
دے اُلٹ عالماں فاضلاں دی مجلس وچ اپنا دل بند رکھوتے دماغ کھلا رکھو۔“ (۹)

کیوں جے درویشاں دیاں گلاں دل اُتے تے عالماں دیاں گلاں دماغ اُتے اثر کردیاں
نیں۔ بھگت کبیر دا وی ایہو خیال اے پئی سادھو آں دی سنگت نال سکھ تے روحانی خوشی حاصل
ہوندی اے۔ غم، دکھ، درد دُور نہیں جاندے۔ ایس لئی دُور دراڈا پنڈھ طے کر کے اوتھے جانا چاہیدا
اے جتھے سادھو تے فقیر دی سنگت حاصل ہووے، فرماؤندے نیں:

سمت سنگ سی سکھ اونچے ست سنگ سے دکھ جائے
(۱۰) کہیں کبیر تہاں جائے سادھ سنگ جہاں پائے

بھگت کبیر نے اپنے کلام وچ کدھرے سادھ تے کدھرے سنت دا لفظ درتیا اے۔ اوہناں
دے نیڑے ایہناں دونواں لفظاں وچ کوئی فرق نہیں۔ دونویں ہم معنی تے مترادف الفاظ نیں۔
دونواں دے معنی فقیر تے درویش دے نیں۔ ایس لئی کدھرے ”کہیں کبیر سنو بھائی سادھا“ کدھدے
نیں تے کدھرے ”کہیں کبیر سنو بھائی سنتو“ آ کدھدے نیں یعنی اوہ دونواں لفظاں نوں اکو معنی وچ
وردے نیں۔ جدوں کہ رادھا سوامی مت وچ ایہہ دو کدھرے وکھرے الفاظ نیں تے ایہناں دے
معنی وی وکھرے نیں۔ اوہناں دے نیڑے سادھو اوس نوں آ کدھدے نیں جیہڑا سادھن دے مقام
توں حالے اُپر نہ گیا ہووے تے سنت دا خطاب اوس نوں دتا جاندا اے جس نے سکھ روحانی منزلاں
پار کر لئیاں ہوں ایس لئی اوہناں دے نیڑے سنت دا درجہ اُچا تے سچا اے۔

بھگت کبیر دے نیڑے سادھو یا سنت اوہ بندہ ہوندا اے جیہڑا موہ مایا دے چکر توں باہر
ہوندا اے۔ اوہدے نیڑے ہیرا تے پتھر برابر ہوندے نیں اوہ کدھ تے لکھ وچ کوئی فرق نہیں رکھدا۔
اوہ دنیا تے دنیا دیاں چیزاں دی کوئی پرواہ نہیں کردا سگوں ایہناں توں بے نیاز ہوندا اے۔ اوہ ذات
پات تے مذہبی تفرقے توں اُچا ہوندا اے۔ اوہ صرف رب نال محبت کردا اے۔ جے کجھ مل جاندا
اے کھا لیندا اے جے کجھ نہیں ملدا کوئی گلہ نہیں کردا، سگوں رب دا شکر ادا کردا اے:

کبیر سوئی پیر ہے جو جانے پر پیر
جو پر پیر نہ جانی سو کافر بے پیر (۱۱)

بھگت کبیر دے کلام دے دو مجموعے بچک تے بانی چھاپے چڑھ چکے نیں۔ اوہناں توں اڈ

کچھ ہو رکلام تے بھگت کبیر دے حالات تے واقعات اک موٹی کتاب ”کبیر جوگ“ وچ ملدے نیں۔ کبیر جوگ وچ بہت سارے واقعات درج نیں، پر اک واقعہ مذہب تے ریاکار لوکاں دے حوالے نال ایس طرح درج اے:

”روایت ہے کہ جہاں گشت نامی بغداد کا ایک صوفی سیاح، کبیر صاحب کے کمالات کی شہرت سُن کر بنارس میں ملنے آیا۔ آپ کو خبر ہو گئی۔ دوسرے دن حکم دیا کہ ”دروازہ پر سُرور باندھ دو“ ایسا ہی کیا گیا۔ آپ مکان کے جھروکے میں بیٹھے ہوئے اُس کا انتظار کر رہے تھے۔ صوفی آیا۔ جب اُس کی نظر سُرور پر پڑی، دل بے چین ہو گیا۔ مسلمان سُرور کو دیکھنے تک کو بُرا سمجھتے ہیں اور اُسے حرام جانتے ہیں۔ غصہ اور نفرت کے جذبات کے زیر اثر آ کر اُس نے پیٹھ پھیری اور لوٹنے کا ارادہ کیا۔ آپ آواز دیتے ہیں۔

جہاں گشت! تم تو میری ملاقات کے لیے دُور دراز کا سفر کر کے آئے تھے۔ پھر بغیر ملے ہوئے واپس کیوں چلے جاتے ہو؟

اُس نے نظری۔ کبیر صاحب کی مُسکراتی ہوئی جمالی صورت کی زیارت ہوئی۔ آداب بجالانے کے بعد بولا ”حضور نے باہر حرام باندھ رکھا ہے“۔ کبیر صاحب نے قہقہہ مارا۔ کیوں جہاں گشت۔ جسے تم حرام سمجھ رہے ہو۔ وہ باہر باندھنے کی چیز ہے یا اندر رکھنے کی؟“

بھائی۔ میں تو جس خیال یا جذبے اور جس شے کو حرام سمجھتا ہوں اُسے باہر ہی نکال کر باندھ رکھتا ہوں تاکہ وہ پھر اندر داخل نہ ہونے پاوے۔ باہر ہی بندھا رہے۔

جو لوگ حرام کے خیال اور جذبے کو اندر باندھ رکھتے ہیں وہ اور ہی مخلوق ہوں گے۔ میں ایسا نہیں کرتا۔ صوفی جہاں گشت کی آنکھیں کھل گئیں۔ سمجھ گیا کہ کبیر صاحب بڑے بزرگ ہیں۔“ (12)

رہنمی

بادشاہ ہے کونے بھینسا	در کی بات کیوں دروینا
کون سُرت لو کرو سلاما	کہاں کوچ کہاں کرے مقاما
لال زرد کا تانا بانا	میں تو ہے پوچھوں مسلمانا
گھر گھر زنج کراؤ بھینسا	قاضی کاج کرو تم کیسا

درد نہ جانے پیر کہاوے پتا پڑھ پڑھ جگ سمجھاوے
کہے کبیر یک سید کہاوے آپ سرکھے کے جگ کو لیاوے

ساکھی

دن بھر روزہ دھرت ہو رات بہتیت ہو گائے (1 3)
یہ خون وہ بندگی کیونکر خوشی خدائے

سادھو، سنت تے فقیر آزاد مشرب ہوندے نیں۔ اوہناں دادل مذہب، غیر مذہب، ذات پات دے میل توں پاک تے شیشے وانگوں صاف ہوندا اے۔ ایسے پاروں مولانا جلال الدین رومی نے فرمایا سی:

کفر است در طریقت ماکینہ داشتن
آئین ماسیت سینہ چو آئینہ داشتن (14)

بھگت کبیر نے ہمیشہ لوکاں کوئی نوں سچ بولن دی تلقین کیتی تے جھوٹھ نہ بولن دی تعلیم دتی اے۔ کیوں جے اوہناں دانظر یہ سی پئی جھوٹھ بولن نال بہت ساریاں معاشرتی تے سماجی برائیاں جنم لیندیاں نیں۔ لوک کراہے پے جاندے نیں تے گناہواں دی دلدل وچ دھس جاندے نیں۔ جیہڑا بندہ سچا ہوندا اے اوس نوں کوئی غم یا دکھ یا ڈر خوف نہیں ہوندا۔ نہ اوہنوں رزق دی تھوڑ ہوندی اے تے نہ اوس نوں کوئی بددعا لگدی اے۔ سگوں نت دن اوہدی عزت تے قدر وچ وادھا ہوندا رہندا اے:

سانچے شراب نہ لاگئی، سانچے کال نہ کھائے
سانچے کو سانچا ملے، سانچے ماہنہ سمائے (15)

سچا دکاندار اوہ ہوندا اے جیہڑا دکان اندر جھاڑ و نال صفائی کر کے کوڑا باہر سٹ دیندا اے۔ اوس دکاندار دا سودا کھراتے مل جائز ہوندا اے۔ گاہک نوں اوہدی دکان توں سودا خرید کے تسلی ہوندی اے۔ مراد اے پئی سچے بندے اُتے ہر کوئی اعتبار کردا اے۔ بھگت کبیر فرماوندے نیں:

جو سانچا بانیاں سانچی ہاٹ لگائے
اندر جھاڑو دے کر کوڑا باہر بہائے (16)

بھگت کبیر نے اپنے شیداں تے دوہیاں راہیں لوکاں نوں اخلاقیات دا درس دتا اے تے دسیا اے پئی جیہڑا بندہ اخلاق دا اچا اے اوہو بندہ سچا اے تے ایہہ سچائی سچ بولن تے پورا توں نال حاصل ہوندی اے۔ بھگت کبیر دانظر یہ اے پئی سچے بندے دے من دے شیشے اندر رب دے حُسن دے لشکارے پیندے نیں تے جھوٹھے بندے دادل کالاتے زنگال کھادے شیشے وانگوں ہوندا اے۔

آپ دا اک دوہا اے:

سارنج برابر تپ نہیں جھوٹ برابر پاپ
(17) جا کے ہردے سارنج ہے تاکے ہردے آپ

بندے دی حیاتی عارضی تے فانی اے۔ اوس نوں کجھ علم نہیں ہوندا پئی کدوں ملک الموت نے آجانا اے یعنی سامان سو درھیاں دا ہوندا اے تے اگلے پل دا کوئی اعتبار نہیں ہوندا۔ ایس لئی بھگت کبیر نے جھوٹ بولن توں منع کر دے ہویاں فرمایا اے:

کبیر جھوٹ نہ بولینے جب لگ پار بسائے
(18) نا جانوں کیا ہوئے گا پل کے جو تھے بھائے

بھگت کبیر نوں اکواری کسے سادھو نے طعنہ ماریا پئی تیرا تے گورو ائی کوئی نہیں۔ ایس لئی تیری کسے دی گل داسا نوں کوئی اعتبار نہیں۔ توں بے پیرا تے بے مرشد ایں۔ بھگت کبیر نوں سادھو دی ایہہ گل دل لگی تے اوں سے گورو دی بھال شروع کردتی۔

اوس زمانے وچ گورو رامانا مندی دا بڑا چہر چاسی۔ بھگت کبیر اوہناں دی خدمت وچ حاضر ہوئے تے رسم رواج موجب اوہناں دے چیلے بن گئے۔ رامانند نے ”بھگتی مارگ“ میں پورن برہمہ اوتار مہاپربھو کرشن چندر آنند نے اپنی ذات سے ان سب نشیٹھاؤں کی بنیاد رکھ کر عملی مثال سے ان کی مصلحت اور ضرورت کو ذہن نشین کرایا۔“ (19)

بھگت کبیر دن رات گورو دی سیوا وچ بچے رہندے سن تے آکھدے سن۔ پئی گورو اک قلعی گروانگوں ہوندا اے اوہ قلعی گر طرح دل دا میل دھو کے قلعی کر دیندا اے تے دل شیشے وانگن چمکن لگ پیندا اے:

گورو سقلی گر کیجے گیلان سقلا دے
(20) من کا میل چھڑائے کر چت دزپن کر لے

بھگت کبیر دا خیال اے پئی گناہاں نال بھرے بندے داتن بدن زہردی تھیلی وانگن اے تے گورو امرت دی کان وانگوں ہوندا اے۔ گورو ایس امرت نال چیلے دے من دا زہرتے کرودھ کڈھ کے مٹھاس نال بھر دیندا اے۔ یعنی چیلے دے پاپ دھل جاندے نیں تے اوہناں دی تھال نیکیاں پیدا ہو جانداں نیں۔ بھگت کبیر دا خیال اے پئی اجیہا گورو جان دے کے دی حاصل ہو جاوے تے فیرو دی ستا سودا اے:

یہ تن بش کی ہیلری گورو امرت کی کھان

(21) سیس دیئے جو گورو ملیں تو بھی ستا جان

بھگت کبیر بیان کردے نیں پئی دنیا وچ پیر پیر اُتے جھوٹھے گورو بہت مل جاندے نیں اوہناں دی سنگت توں بچنا چاہیدا اے۔ اوہناں دی سنگت تے تعلیم چنگے بھلے بندے نوں کراہے پا دیندی اے۔ سچا گورو کوئی کوئی ہوندا اے۔ ایس لئی گورو دا چیلہ بن توں پہلاں گورو بارے چنگی طرح چھان مَن کر لینی چاہیدی اے۔ فرماؤندے نیں:

گورو گورو میں بھید ہے گورو گورو میں بھاؤ
(22) سوئی گورو نت بندئے جو شہد بتاوے داو

فیر فرمایا:

پورا سنگور نہ ملا سنی ادھوری سیکھ
(23) کسا تھا ہری ملن کوچ میں کھایا بھیکھ

جھوٹھا گورو اوہ ہوندا اے جیہڑا کاسہ چیلے ہتھ پھڑا کے بھیک منگواندا اے تے سچا گورو اوہ ہوندا اے۔ جیہڑا چیلے نوں روزی روٹی توں بے نیاز کردیندا اے۔ ایس لئی منزل اوس چیلے نوں ای ملدی اے جس نوں سچا تے کھرا گورو مل جاندا اے۔ دوہا اے:

کن پھونکا گورو حد کا بجد کا گورو اور
(24) بجد کا گورو جب ملے تو ملے ٹھکانہ ٹھور

جھوٹھا گورو ہمیشہ عیش تے آرام دی زندگی گزاردا اے۔ چنگا کھاندا اے تے چنگا پیندا اے۔ اوس دے اُلٹ سچا گورو نہ چنگا کھاندا اے تے نہ ای چنگا پہن دا اے۔ اوہ اپنے سکے روٹ تے لنگوٹ وچ ای مست الست رہندا اے۔ کدی صبر تے قناعت دا پلہ ہتھوں نہیں چھڈدا تے ایہو تعلیم اوہ اپنے چیلے نوں دیندا اے۔ بھگت کبیر فرماؤندے نیں:

کبیر سنگت سادھ کی جو کی بھوسی کھائے
(25) کھیر کھانڈ بھوجن ملے ساکت سنگ نہ جائے

بھگت کبیر اپنے گورو راما نند نال بڑی محبت کردے سن۔ اوہناں دی سیوا کر کے روحانی خوشی محسوس کردے نیں۔ اوہناں دی خدمت وچ ہتھ بندھ کے کھلوتے رہندے سن تے ہر آ گیا دا پالن کردے سن۔ جدوں کدی گورو اوہناں ول پھیرا پاؤندا سی، اوہناں لئی دن عید تے رات شب برات ہو جاندی سی۔ حدوں ودھ خوش ہوندے سن تے آ کھدے سن۔ اج میتھوں ودھ کون خوش نصیب اے جیہدے اُتے سنگور دی کرپا ہووے اوہدی خوش نصیبی دا کوئی ٹھکانہ نہیں۔ شہد اے:

آج میرے ست گور آئے

چرن پکھا، چرنا مت کر کے سب سادھن برتاؤں
 پانچ سکھی مل منگل گاویں شبد سُر ت لو لاؤں
 کروں آرتی پریم نچھاور پل بل بل جاؤں
 کہیں کبیر دیا سنگور کی پریم پُرش بر جاؤں (26)

بھگت کبیر دے کلام توں آسانی نال گوبڑ لایا جاسکد اے پئی اوہ فنا فی المرشد دے مقام
 اُتے اڑے ہوئے سن۔ ایس لئی اوہ اپنی ذات دی نفی کردے ہویاں گورودی ذات دا اثبات کردے
 نیں۔ اوہناں دا عقیدہ اے پئی گورودی پاک تے پوتر ذات وچ ای رب یعنی خالق پر دلش کر جاندا
 اے۔ ایس لئی اوہدی ذات وچ ای برہما، وشنو، گورودیو، مہیشور یعنی پوری کائنات سما جاندی اے۔
 اک دوہے وچ فرماندے نیں:

گورو برہما وشنو، گورو دیو مہیشور
 گورو ساکشات پر برہمہ نستے شری گورو دے نمہ (27)

بعض مسلمان صوفی بھگت کبیر دے ایس نظریے نال اتفاق رکھدے سن پر اہل شریعت
 دے ڈر پاروں کھل کے اظہار نہیں کردے سن۔ ایس لئی اوہناں صوفیاں نے دے دے لفظاں وچ
 اپنے وچاراں دا اظہار کیتا اے۔ جیویں مولانا روم نے فرمایا سی:

چونکہ کردی ذات مرشد را قبول
 ہم خدا در دانش آمد ہم رسول
 گفت پیغمبر کہ حق فرمودہ است
 من نہ بجم ہیچ در بالا و پست
 در دل مون بہ بجم ایں عجب
 گر مرا خواہی ازاں دلہا طلب (28)

ترجمہ: ”جدوں توں مرشد دی ذات نوں قبول کر لیا۔ اوس ویلے جان لے، خدا تے رسول ﷺ
 وی تیری سمجھ وچ آ گئے۔ یعنی فنا فی الشیخ دا رتبہ خود فنا فی الرسول تے فنا فی اللہ اے۔
 ساڈے پیغمبر حضرت محمد مصطفیٰ احمد مجتبیٰ ﷺ نے فرمایا پئی اللہ تعالیٰ خود قرآن پاک وچ
 فرماؤندا اے میں کسے بلندی تے پستی وچ نہیں رہندا۔ میں مومن دے دل وچ رہندا
 ہاں۔ جے تینوں میری طلب اے تے مومن دے دل وچ تلاش کر۔“

بھگت کبیر نے ایسے نکتے نوں اپنے وکھرے ڈھنگ نال بیان کیتا اے پئی رب جنت وچ
 نہیں رہندا سگوں اوہ سادھوآں تے سنتاں دے دلاں وچ وسدا اے۔ کیوں جے سنتاں دے دل

جنت وانگلوں ہوندے نیں:

من میرا پچھی بھیا، اڑ کر چلا آکاش
(29) سورگ لوک خالی پڑا، صاحب ستن پاس

مولانا روم نے وی ایسے نظریے دا پرچار اپنی مثنوی، معنوی راہیں کردے ہویاں فرمایا سی:

ہر کہ خوابد ہم نشینی باخدا
(30) گو نشیں اندر حضور اولیاء

جیہڑا بندہ خداوند کریم دی ہم نشینی دا طلب گار اے۔ اوس نوں آکھو اولیاء اکرام دی خدمت وچ

پیٹھیا کرے۔ کیوں جے اولیاء دی خدمت وچ اک پل وی بیٹھنا سوسال دی عبادت توں بہتر اے:

ہم نشینی ساعتے بہ اولیا
بہتر از صد سالہ اطاعت بے ریا

علامہ اقبال نے اپنے لفظاں تے اپنے نویکلے ڈھنگ نال ایسے خیال نوں ایس طرح بیان

کیتا اے:

تمنا درد دل کی ہو تو کر خدمت فقیروں کی
(31) نہیں ملتا یہ گوہر بادشاہوں کے خزینوں میں

کسے چیلے نے بھگت کبیر توں پچھیا پئی تسیں دس سگدے او کہ تصوف کس نوں آکھدے
نیں۔ آپ نے جواب وچ فرمایا۔ تصوف اصل وچ دل دی صفائی داناں اے۔ بندے دا دل نفرت،
کروڑھ، لالچ، بغض، حسد، دشمنی، نفسانی خواہشاں تے جسمانی لوڑاں دی گندگی نال بھریا رہندا
اے۔ ایس گندگی نوں دور کرنا تے دل دے شیشے دی صفائی کرنا ای تصوف اے۔ تاں جے ربی نور
دے لشکارے دل دے شیشے وچ چانن کرن لگ پین۔

مسلمان صوفیاں نے وی نفس دی صفائی نوں تصوف داناں دتا اے۔ جس طرح مسلمان
صوفیاء اکرام وحدت الوجود دے قائل سن۔ بھگت کبیر وی وحدت الوجود دے منن والے پجاری سن۔
اوہناں دا نظریہ اے پئی رب دی ذات اک اے اگوں اوہدے جلوے ان گنت نیں۔ جویں سورج
اک اے اگوں اوہدیاں رشاں بے شمار نیں۔ ایسے طرح رب دے حسن دے جلوے کائنات دے
ذرے ذرے وچ کھلے ہوئے نیں۔ فرماؤندے نیں:

ایک روپ دھر ہے انیک
(32) اور انیک میں سمھو ایک

وہ دیا پک وہ سرب دھار ہے

(33) دیکھے جا کے من بویک

ایسے طرح خواجہ غلام فرید اک کافی وچ فرماؤندے نیں:

سوہنے یار پٹل دا ، ہر جا عین حضور
(34) آپ بنے سلطان جہاں دا، آپ بنے مزدور

بھگت کبیر نے اپنے دوہیاں وچ ایس خیال نوں اپنے ڈھنگ نال ایس طرح بیانیا اے
پئی ہر تھاں اوہ مالک موجوداے۔ اوس توں اڈ دو جا کوئی ہو نہیں۔ جدوں میں اپنے اندر جھانی ماری
تے مینوں اوس توں اڈ کوئی ہو روکھالی نہ دتا۔ دوہا اے:

گھٹ گھٹ میرا سائیاں اور نہ دو جا کوئے
جو گھٹ دیکھا اپنا او گھٹ گیا گوئے

میرے گھٹ میں جو بسا سو اورن گھٹ مانہہ
(35) سائیں تو گھٹ میں بے کوئی پوچھے نانہہ

پنڈت نادان اے اوہ ایس بھیت نوں نہیں سمجھا۔ اوہ بیکار دی بحث تے جھگڑیاں وچ
مہسیا ہو یا اے۔ اوس نے ایس لڑائی جھگڑے وچ لڑلڑ کے ای مر جانا اے:

گھٹ میں ہے گھٹ میں رہے ، گھٹ باہر نہیں سوئے
(36) پنڈت کھٹ پٹ میں پڑے اٹ پٹ میں موئے

بندہ کنا بیوقوف تے کم عقل اے پئی اوہ اللہ تعالیٰ نوں جنگلاں، صحراواں تے ویرانیاں وچ
لہندا پھردا اے۔ حالاں کہ اللہ تعالیٰ اوہدے اپنے من اندر موجوداے:

میں جانوں ہری دور ہے ہری ہر دے بھر پور
(37) مانش ڈھونڈے باہرا نیڑے ہو کر دور

فیراک ہو رہاں وحدت الوجود بارے انخ فرمایا اے پئی جویں اکھ اندر پتلی ہوندی اے
ایسے طرح رب انسان دے دل وچ موجوداے۔ لوک کئے بے وقوف تے جاہل نیں جیہڑے اوس
نوں باہر تھاں تھاں ڈھونڈ دے پھر دے نیں:

جیوں نینوں میں پوتلی تیوں خالق گھٹ مانہہ
(38) مورکھ لوگ نہ جائیں باہر ڈھونڈن جانہہ

حق گل ایہہ دے پئی رب صرف اوہناں نوں ملدا اے جیہڑے اوس نوں لہسن دا جتن
کردے نیں۔ کیوں جے ایس کم وچ بڑی محنت، عبادت تے ریاضت دی لوڑاے۔ ایس لئی ہر کوئی
رب نوں لہسن دی کوشش نہیں کردا:

جن کھوجا تن پایا گہرے پانی بیٹھ
(39) میں پوری کھوجن چلی رہی کنارے بیٹھ

جیہڑے بندے عبادت تے ریاضت کردے نیں من نوں نفسانی تے جسمانی چاہت توں
پاک کر لیندے نیں۔ رب اوہناں دے من وچ اُتر آؤندا اے۔ جویں زنانی سیوا کر کے اپنے خاوند
نوں رتجھاؤندی اے ایسے طرح رب نوں رتجھاؤن دی لوڑ اے:

نینوں کی کر کوٹھڑی ، پتلی پلنگ بچھائے
پلکوں کی چک ڈال کر ، پیا کو لیا رجھائے
پریم یاوری پہن کر ، دھیرج کاجل دے
(40) مانگ سیندور بھرائے کر ، تب پیا کاس لے

بھگت کبیر دا کمال ایہہ دے پئی اوہناں نے اللہ تعالیٰ دی رضا حاصل کرن لئی عبادت
ریاضت تے نیک اعمال واسطے اچھیاں خوبصورت علامتاں استعمال کیتیاں نیں جیہڑیاں کوئی زنانی
اپنے خاوند نوں مناؤن تے رتجھاؤن لئی ورتدی اے۔ اوپر دے شعراں وچ نیناں ، کوٹھڑی ، پتلی ،
پلنگ ، پاکاں ، چک ، مانگ تے سیندور دے الفاظ علامتاں دے طور تے استعمال ہوئے نیں۔ ڈاکٹر
جمیل جاہلی لکھدے نیں:

”بھگت کبیر نے عام زبان کو اسی انداز میں استعمال کیا جس طرح وہ بولی جا
رہی تھی۔ کبیر ”خ“ کو ”کھ“ سے، ”ق“ کو ”ک“ سے بدل دیتے ہیں۔ جیسے
تخت کے بجائے تکھت۔ خلق کے بجائے کھلک۔ ”ض“ اور ”ز“ کو ”ج“
سے بدل دیتے ہیں۔ جیسے وضو کو وجو، غریب نواز کو گریب نواج، اندازہ کو
انداجا، ش کوس سے بدل دیتے ہیں۔ جیسے کاشی کو کاسی، ”غ“ کو ”گ“ سے اور
”زال“ کو ”دال“ سے جیسے کاغذ کو کاگد۔ کبیر عوام کے شاعر تھے اسلئے اُن کی
زبان عوام کی زبان تھی۔ وہ جو کچھ کہتے تھے عوام کی زبان میں کہتے تھے۔ الفاظ
کی صحت کی ان کو فکر نہیں ہے۔“ (41)

دوئی جگدیش کہاں تے آئے کہو کون بھرمایا
اللہ رام کریم کیشو ہر حضرت نام دھرایا
وہی مہا دیو وہی محمد برہما آدم کبے
(42) کوئی ہندو کوئی تڑک کہا دے ایک جمی پر رہے

اک روایت اے پئی گورونانک نے جدوں بھگت کبیر دے دوہے تے گیت سنے اوہناں

دے من وچ بھگت کبیر دے درشن کرن دا خیال پیدا ہو یا۔ اوہ ہتھ وچ سوئی تے بغل وچ پوتھی لے کے پیدل سفر کر کے بنارس اپڑے۔ بھگت کبیر دی خدمت وچ حاضر ہوئے اوہناں نوں اپنا گورو من لیا تے اوہناں دا کلام اپنی مذہبی کتاب گورو گرنتھ وچ شامل کر لیا۔ آپ نے بھگت کبیر نوں ایس طرح خراج عقیدت پیش کیتا:

ساری عمر تپ کیو کاسی، انت بھٹے مگہر کے باسی
(43) کاسی مگہر ایک کان، موئے کبیرا رمتے رام

ڈاکٹر جمیل جالبی لکھدے نیں:

”گورو نانک (1469ء تا 1538ء) اور ان کے جانشین بنیادی طور پر کبیر ہی کے مسلک کے پیرو ہیں۔ کبیر کی فکر نے گورو نانک کی فکر اور خیال کو جنم دیا جو رفتہ رفتہ ایک نئے مذہب کی شکل میں ڈھل گیا۔

گورو نانک نے کبیر کو اپنا پیشوا کہا ہے۔ 1496ء میں نانک کی کبیر سے ملاقات بھی ہوئی تھی۔“ (44)

بھگت کبیر دے کلام دا بے فکری ویروا کیتا جائے تے پتہ چلدا اے نچی اوہناں دے کلام وچ جتھے ذات پات، مذہب، قوم دے فرق نوں ننڈیا گیا اے۔ او تھے شرک تے بت پرستی دے خلاف وی آواز اچی کیتی اے۔ توحید دا درس دتا گیا اے۔ لوکائی نوں عشق اختیار کرن اُتے زور دتا گیا اے۔ کیوں بے عشق داراہ اختیار کرن نال رب دا عرفان حاصل ہوندا اے تے روح نوں شانتی حاصل ہوندی اے۔ رام تے رحیم اکو ذات اے جس دی کوئی شکل نہیں۔ اوہ ہر تھاں موجود اے۔ بندے دا دل اوہدا گھر اے۔ سانچ نوں آئچ نہیں۔ سچے نوں کوئی گھانا نہیں۔ دل دی صفائی نوں تصوف آکھدے نیں۔ تصوف اوہ راہ اے جیہڑا رب نال ملاؤندا اے۔ دنیا وچ ہر کوئی دکھیا را اے۔ شیطان نفس امارہ اے۔

بھگت کبیر نے ایہناں خیالاں تے وچاراں نوں من موہنے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ خاص طور تے اوہناں نے جیہڑے مکالمات پدم ناتھ جی نال کیتے نیں۔ اوہناں وچ اخلاقیات تے تصوف دے مسئلے دلچسپ ڈھنگ نال بیان کیتے نیں۔ پدم ناتھ جی سوال کردے نیں تے بھگت کبیر اوہدے سوالاں دے جواب دیندے نیں جو یں:

پدم ناتھ جی نے پچھیا:

کون دیش سے آیا؟ کون تمہارا ٹھام؟

کون تمہاری ذات ہے کون پرش کو نام؟

کبیر صاحب نے فرمایا:

امر لوک سے آیا سٹکھ ساگر ہے ٹھام
ذات اجاتی ہے میری ست پرش کا نام

پدم ناتھ جی نے پچھیا:

کہاں سے آیا جیو یہ کس میں جائے سمائے
کون ڈور سے چڑھ چلا کہو مجھے سمجھائے

پدم ناتھ جی نے پچھیا:

سٹکن سے آیا جیو یہ زرگن جائے سمائے
سُرت ڈور لے چڑھ چلا کہیں کبیر سمجھائے (45)

اک روایت کبیر جوگ وچ درج اے پئی آپ 1545 بکرمی نوں سکندر لودھی دے دربار
جدوں حاضر ہوئے۔ اوس ویلے آپ دی عمر 90 سال سی۔ پر جدوں اک سو دیہہ 120 ورہیاں
دے ہوئے شریر کمزور ہو گیا۔ اک دن چادر وچ منہ چھپا کے لیٹ گئے۔ لوک روون لگ پئے۔
دیکھدے دیکھدے اوہ کنول جیہڑا تلاء دے پتیاں اُتے تیردا سی پانی وچ ڈُب گیا۔ ایس طرح بھگت
کبیر دی وفات 1518ء بمطابق 1575ء بکرمی نوں گورکھپور دے نیڑے مکھڑ کاشی بلیا وچ ہوئی۔
آپ دے کجھ دوہے بڑے مشہور نیں:

چلتی چاکی دیکھ کے دیا کبیرا روئے
دوئی پٹ بھیتز آئیکے ثابت گیا نہ کوئے
کل کمرے سو آج کراج کرے سو اب
پل میں پرلے ہوئے گی پھیر کرے گا کب
مائی کہے کہہار سے تو کیا روندے مونھ
اک دن ایسا ہوئے گا میں روندوگی توہ
چلتی کو گاڈی کہو بنے دودھ کو کھویا
گاڈی کو اوکھڑی کہو چلتی کو گاڈی
ہا ڈجلے جوں لاکڑی کس جے جوت گھاس
سب تن جلتا دیکھ بھیا کبیر اُداس
آسن مارے کیا ہوا مٹی نہ من کی آن
تیلی کا کبیرا نیل جیوں گھر ہی کوس پچاس

حوالے

- 1- پنڈت پرکاش نارائن: کبیر جوگ؛ دہلی۔ 1925ء، ص 15
- 2- ہری داس: گیت بھجن؛ میرٹھ یو۔ پی، انڈیا، س ن، ص 81
- 3- کبیر جوگ؛ ص 36
- 4- ایضاً ص 37
- 5- ایضاً ص 38
- 6- بھگت کبیر: بیچک؛ سکھی رام پبلشرز ناگ پور، انڈیا، س ن، ص 29
- 7- کبیر جوگ؛ ص 164
- 8- بھگت کبیر/ دھرم داس: بانی؛ آتما رام پبلشرز مدراس انڈیا، س ن، ص 45
- 9- واصف علی واصف: دل دریا سمندر؛ خزینہ علم و عرفان، لاہور 2006ء
- 10- کبیر جوگ؛ ص 265
- 11- ایضاً ص 57
- 12- ایضاً ص 39
- 13- ایضاً ص 39
- 14- مولانا روم: مثنوی و معنوی؛ (جلد دوم) پروگریسو بکس لاہور، 1975ء ص 140
- 15- کبیر جوگ؛ ص 123
- 16- ایضاً ص 123
- 17- ایضاً ص 131
- 18- ایضاً ص 117
- 19- ایضاً ص 24
- 20- ایضاً ص 99
- 21- ایضاً ص 99
- 22- دھرم داس (مرتب): بانی؛ ص 106
- 23- ایضاً ص 87
- 24- کبیر جوگ؛ ص 98
- 25- ایضاً ص 98

- 26 ایضاً ص 644
- 27 دھرم داس (مرتب): بانی؛ ص 116
- 28 مولانا روم: مثنوی و معنوی؛ جلد دوم، ص 131
- 29 کبیر جوگ؛ ص 571
- 30 مولانا روم: مثنوی و معنوی؛ جلد دوم، ص 88
- 31 علامہ اقبال: بانگ درا؛ شیخ غلام علی اینڈ سنز لاہور، 1982ء ص 104
- 32 کبیر جوگ؛ ص 145
- 33 بھگت کبیر: بانی؛ ص 28
- 34 محمد افضل خاں (مرتب): کلیات خواجہ غلام فرید؛ پنجابی ریسرچ اکیڈمی لاہور 1974ء ص 52
- 35 کبیر جوگ؛ ص 556
- 36 ایضاً ص 571
- 37 ایضاً ص 573
- 38 ایضاً ص 573
- 39 ایضاً ص 675
- 40 ایضاً ص 700
- 41 ڈاکٹر جمیل چالبی: تاریخ ادب اردو (جلد اول)؛ مجلس ترقی ادب لاہور، 2005ء ص 46
- 42 دھرم داس (مرتب): بانی؛ ص 180
- 43 ایضاً ص 196
- 44 ڈاکٹر جمیل چالبی: تاریخ ادب اردو (جلد اول)؛ ص 47
- 45 کبیر جوگ؛ ص 869

